

Besmettelijke ziekten in Bleskensgraaf in de negentiende eeuw

Arie B. Jongeneel

Besmettelijke ziekten en de bestrijding ervan

Besmettelijke ziekten maakten in vroeger tijd periodiek veel slachtoffers. Velen stierven aan ziekten als pokken, cholera, tyfus, tbc (vroeger tering genoemd), dysenterie en ziekten van het keelgebied zoals difterie, vroeger ook bekend als kroep, angina en kinkhoest. Mazelen en polio maakten ook slachtoffers maar in veel mindere mate. In de negentiende eeuw wisten zowel artsen als patiënten niets van virussen en bacteriën. Pas in de laatste decennia werd daar iets meer van bekend. De pest was sinds de zeventiende eeuw gelukkig uit Nederland en West-Europa verdwenen. Genoemde ziekten zorgden er naast de hoge zuigelingensterfte voor dat de totale sterfte tot en met de negentiende eeuw erg hoog was.

Pokken

Aan de gewone pokken, dikwijls kinderpokken of kinderziekte genoemd, stierven vroeger 10 tot 30 procent van de ziektegevallen. Het was een ziekte die vrijwel iedereen kreeg, meestal als kind (voordat de mogelijkheid tot vaccinatie bestond) en erg besmettelijk was. Om de paar jaar kwam deze ziekte terug en wie de pokken eenmaal had gehad was er gelukkig levenslang immuun voor.

Het was de eerste ziekte waarvoor men kon worden ingeënt. De Engelsman Edward Jenner had in 1796 het koepokvaccin ontwikkeld. Koepokken was een verwante nogal goedaardige ziekte die mensen soms van het vee kregen. Door kinderen kunstmatig met koepokken te besmetten en koepokken te laten krijgen werd vrijwel altijd immuniteit tegen de gewone pokken verkregen. Koning Lodewijk Napoleon verplichtte in Nederland al in 1808 het inenten voor schoolgaande kinderen uit arme gezinnen. En in 1823 was het koning Willem I die koepokinenting voor alle schoolgaande kinderen verplicht stelde: het eerste zogenaamde pokkenbriefje. De overheid probeerde het inenten te stimuleren door beloning van geneesheren die zich extra inzetten en tenminste honderd kosteloze vaccinaties binnen een jaar verrichtten. Zo kreeg in 1825 de in Bleskensgraaf werkzame heel- en vroedmeester H.H.

Olieverfschilderij van Edward Jenner (1749-1823). Engelse arts en uitvinder van het pokkenvaccin, 's werelds eerste vaccin. Afbeelding: Wikipedia.





Gouden penning, uitgereikt door de staat voor het vaccineren van honderd personen in 1 jaar. Afbeelding: Catalogus Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde.

Schippers een gouden medaille van Zijne Majesteit voor zijn belangeloze ijver tot bevordering van de koepokinenting.

In het archief van Streefkerk kwam ik bij toeval vijf kwartaallijsten tegen uit de periode 1818 tot 1831 van jonge kinderen (0-7 jaar) die door deze Hendrik Schippers waren gevaccineerd. Er staan ook in het begin van die periode nogal wat kinderen van buiten Bleskensgraaf op. In twee kwartalen uit 1818 waren er van de achttien gevaccineerden maar drie uit Bleskensgraaf. De anderen woonden in Molenaarsgraaf, Brandwijk, Ottoland en Wijngaarden. Op drie latere kwartaallijsten staan voor het merendeel kinderen uit Bleskensgraaf. Op de lijst uit het tweede kwartaal van 1821 staat het tweejarige zoontje van de plaatselijk predikant van Bleskensgraaf ds. J.J. Diemont. En op de andere zag ik kinderen van de beide toenmalige wethouders Arie Slingerland (junior 1) en Antonie Bons. Het lijkt erop dat de weerstand tegen het vaccineren in Bleskensgraaf pas later gestalte kreeg. Hoewel de gegevens schaars zijn gaat men er vanuit dat ook in de Binnenwaard ruimschoots de helft van de jonge kinderen in die jaren werd gevaccineerd waarbij Bleskensgraaf met de actieve heel- en vroedmeester Schippers er in de landelijke opgaven van die tijd hoog uitkwam.

Doordat de ouderen in de eerste decennia na 1800 nog immuun waren omdat ze vroeger de ziekte zelf hadden doorgemaakt, en de jeugd na 1823 voor een groot gedeelte werd gevaccineerd nam de sterfte door pokken in Nederland sterk af. De entstof was echter niet altijd van goede kwaliteit. Er waren nogal eens bijwerkingen, onder andere omdat het vaccin soms vervuild was. Ook zagen sommige slordige artsen verzweringen op de bovenarm voor opgekomen koe-pokken aan. Bij een uitbraak rond 1830 bleek dat nog een behoorlijk aantal van hen die als kind waren gevaccineerd toch de ziekte kreeg. Helaas was de bescherming van vaccinatie niet levenslang zoals bij mensen die de echte pokken hadden doorgemaakt, iets wat jammer genoeg pas tientallen jaren later werd onderkend.

Tegenstand en bezwaren tegen vaccinatie

Het geblunder van de medisch stand ondergroef het vertrouwen in vaccinatie. De afweging om een gezond kind te laten inenten was voor ouders soms moeilijk, gezien de risico's van bijwerkingen en soms vervuilde entstof. Uit behoudend christelijke kring roerden zich steeds meer mensen die uit principe tegenstander waren. De bezwaren kwamen erop neer dat een gelovige zijn vertrouwen mocht en moest stellen op Gods voorzienigheid die alles bestuurde, en niet



Een arts die kinderen
vaccineert met
koepokken.
Schilderij L. Boilly
uit 1897.
Afbeelding:
onlinemuseumdebilt.nl

op voorzorgsmaatregelen zoals vaccinatie. Door alle tegenstand verdween in 1857 de wettelijke verplichting. Maar al een aantal jaren daarvoor blijkt het toezicht op naleving in Bleskensgraaf en omgeving te zijn verdwenen, vooral omdat sinds 1851 de controle op de naleving bij de gemeentebesturen lag. Uit de gemeenteopgaven blijkt dat er in Bleskensgraaf toen al diverse jaren niemand werd gevaccineerd. Door de overheid werd in 1858 aan de gemeente Bleskensgraaf de vraag gesteld waarom niet aan de wettelijk voorschriften van het inenten was voldaan. De gemeentesecretaris P.H.C. van Noorden schreef in zijn antwoord aan de overheid dat men in deze gemeente over het algemeen zeer tegen het vaccineren was, en dat daar de oorzaak lag.

Na verloop van tijd kwamen er in gebieden met een lage vaccinatiegraad weer zeer ernstige pokkenepidemieën voor. Van Oud-Alblas is in 1865 en 1866 een pokkenuitbraak bekend met in totaal 32 sterfgevallen, waarvan vijftien in 1865 en zeventien in 1866. Hoewel de weerstand tegen enten ook daar heel groot was zorgde de uitbraak ervoor dat 34 personen zich lieten vaccineren. Ook in Bleskensgraaf en andere omliggende dorpen heerste in dat jaar de pokken met uitzonderlijk veel sterfgevallen als gevolg. In 1866 overleden in Bleskensgraaf zeventien personen ten gevolge van de pokken. Ook in de andere dorpen van de Binnenwaard kwamen in dat jaar enkele sterfgevallen door pokken voor. In Wijngaarden vier, in Goudriaan drie, in Brandwijk en Molenaarsgraaf ieder één, en in Ottoland geen.

In het jaar 1871 was er landelijk opnieuw een ernstige pokkenepidemie. Dorpen en gebieden die een tijdlang vrij waren gebleven en waar de vaccinatiegraad laag was werden daarbij extra zwaar getroffen. In de Alblasserwaard waren bij deze epidemie de meeste sterfgevallen in het dorp Lexmond te betreuren terwijl er ook in Langerak zeer veel slachtoffers waren. In Langerak overleden ongeveer 50 van de 800 inwoners aan de pokken, terwijl in Lexmond met ongeveer 1.500 inwoners in dat jaar 10 procent van de bevolking aan de pokken is bezweken. Noodgedwongen moest het gemeentebestuur met spoed een nieuwe begraafplaats in orde maken.

Het pokkenbriefje weer verplicht

Naar aanleiding van dit alles werd de vaccinatie voor schoolgaande kinderen weer verplicht gesteld. De Anti-Revolutionaire Partij en hun leider Abraham Kuijper waren fel tegen een verplichting, maar met een liberale meerderheid in de Eerste en Tweede Kamer haalde dat niets uit. Het pokkenbriefje voor school werd in 1872 opnieuw ingevoerd. De controle op naleving werd niet meer aan de gemeentebesturen maar aan de hogere overheid opgedragen. Uit de jaaropgaven blijkt dat sinds die tijd in Bleskensgraaf de schoolgaande kinderen weer ingeënt werden. In het eerste jaar van de verplichting werden in Bleskensgraaf zelfs 74 kinderen gevaccineerd. De entstof was in die tijd gelukkig beter geworden, en in latere jaren werd er in Bleskensgraaf geen enkel geval van de pokkenziekte meer geconstateerd. Slechts bij enkelen gingen de principiële bezwaren zover dat hun kinderen daardoor het schoolgaan moest

72
De ondergeteekende *Geneesk.* gevestigd te *Bleskensgraaf*,
verklaart de koepokinenting verricht te hebben aan ²⁾
Jans Brantjes
geboren den ⁴⁾ *19 Feb 1888*, wonende te ⁵⁾ *Bleskensgraaf*
en zich persoonlijk overtaigd te hebben, dat zich daarna ⁶⁾ *6* koepokken hebben
ontwikkeld, die een zoodanig beloop hebben gehad, dat zij voorbehoeding tegen de kinderpokken zooveel mogelijk waarborgen.
(Dagteekening) *1889* (Handteekening van den genees- of heilkundige) *Maas*

In te vullen:
1) den titel van den genees- of heilkundige.
2) den naam der geneente, waar de genees- of heilkundige gevestigd is.
3) den naam en de voornamen van de ingeënten persoon.
4) den geboortedatum van den ingeënten persoon.
5) den naam der gemeente, waar de ingeënte persoon woont.
6) het getal koepokken, die een geregeld beloop hebben gehad, of, zoo de inenting zonder voldoende gevolg bleef, het woord genee, in welk geval de woorden, die een zoodanig beloop hebben gehad, tot en met waarborgen, moeten doorgehaald worden.

Pokkenbriefje van 1889. Collectie Nationaal Onderwijsmuseum Dordrecht.

worden ontzegd. Van hen kregen sommigen nog wel thuis onderwijs, zoals mijn oma Slingerland en haar broer privéonderwijs genoten van de al gepensioneerde meester Heiligers.

Cholera

In de loop van de negentiende eeuw was er een nieuwe ziekte uit Azië bij gekomen, de Aziatische cholera. In zo'n driekwart eeuw (ongeveer van 1832 tot 1910) heeft deze ziekte velen het leven gekost, ook in Bleskensgraaf en omgeving. De cholera had een zeer snel verloop en het sterftecijfer van degenen die ziek werden was hoog tot zeer hoog, wel 50 tot 70 procent. Door het onverwachte en onheilspellende verloop was het een ziekte die grote angst veroorzaakte. Of cholera besmettelijk was en op welke manier bleef vrij lang onduidelijk. Pas in 1882 ontdekte Robert Koch de bacterie die de cholera veroorzaakte, en ook toen was men nog niet direct overtuigd.

De ergste epidemische golf was in het jaar 1866 met minimaal 21.000 doden in Nederland. Bleskensgraaf hoorde toen bij de zwaarst getroffen gemeenten. Dat jaar was het aantal sterfgevallen met 70 ruim drie keer het toenmalige jaargemiddelde, samen met de 64 sterfgevallen uit 1873 veruit het hoogst in de negentiende eeuw. In het dorpsarchief van 1866 is nog een staatje van de cholera-gevallen aanwezig. Van half juli tot 8 september 1866 werden er 39 gevallen genoteerd. Daarvan overleden 19 personen.

CHOLERA-COMMISSIE.

De Cholera-Commissie waarschuwt nogmaals met nadruk tegen het gebruik van

**ONRIJPE VRUCHTEN,
PRUIMEN,
KOMKOMMERS,
MELOENEN,
GARNALEN.**

OUDERS behooven zorg te dragen dat hunne kinderen zich niet in 't geheim vruchten verschaffen.

Voor goed Drinkwater behoort steeds gezorgd te worden, als zoodanig wordt

DUINWATER

aanbevolen.

AMSTERDAM, 21 July 1866

Naam der CHOLERA-COMMISSIE
G. A. X. ALLÉ, Voorzitter.
A. ROLAND BOLST, 1^o Secretaris.

Boven: Waarschuwing van een cholera-commissie in 1866. Afbeelding: Wikipedia.

Onder: Middel tegen cholera.



Ook heerste in dat jaar de pokken in Bleskensgraaf, zoals eerder genoemd, waaraan toen 17 personen stierven.

Later kwam cholera nog diverse malen in Bleskensgraaf voor, zoals in 1892 met twaalf gevallen van cholera waarvan negen met dodelijke afloop. Het ergst werd de familie van Pieter van Essen, oud 26 jaar, getroffen. Hij woonde op het dorp van Bleskensgraaf en was bakker aan de noordzijde langs de Graafstroom, even ten oosten van waar nu de pastorie staat, Kerkstraat 16. Op 14 september 1892 overleed zijn vrouw, Maria Hooijer oud 24 jaar aan cholera en op 17 september zijn moeder Grietje den Boer in Groot-Ammerz op 54-jarige leeftijd. Ze had een paar dagen in Bleskensgraaf gelogeed. Op 19 september overleed ook Pieter's schoonmoeder Evertje Hooijer-Penning op de leeftijd van 61 jaar aan de cholera. Zij woonde in Barneveld en was vanwege de ziekte van haar dochter enige dagen in Bleskensgraaf. Pieter van Essen was in Bleskensgraaf bakker tot 1899, en vertrok toen naar Molenaarsgraaf waar hij al vrij snel een boekhandel begon met later daarbij de bekende drukkerij Van Essen.

**Schadeloosstelling
Pieter van Essen.**



Op 25 september 1892 werd in de krant gemeld dat er in de gemeente Bleskensgraaf veel weerstand en onbegrip was wat betreft de bestrijdings- en ontsmettingsvoorschriften van de overheid die cholera moesten tegengaan. Van regeringswege zijn toen diverse personen, waaronder een extra geneesheer en ontsmetters, naar Bleskensgraaf gezonden om maatregelen te nemen en toezicht te houden, mede omdat de veldwachter op dat moment ziek was. Dit stuitte aanvankelijk op behoorlijke weerstand. De gemeenteraad weigerde de gevraagde medewerking. Volgens de notulen van 30 september 1892 stemde de gemeenteraad met vijf tegen één tegen het voorstel van de burgemeester om meer geld voor de cholera-bestrijding goed te keuren. Die maatregelen beschouwde de meerderheid van de raad, zo staat in de notulen, in strijd met hun godsdienstige gevoelens en als een opstand tegen het Opperwezen. Het was met name het verplichte verbranden van lijf- en beddengoed na het overlijden dat op veel onbegrip en weerstand stuitte, en er

Model B.

VERKLARING VAN EEN GENEESKUNDIGE.

De ondergetekende *Augustus de Haan*
Geneeskundige te *Stedenreef, Hoopingen* verklaart, dat ten huize
van *Stedenreef, Hoopingen*
bevalligste ziekte met name *cholera asiatica*
heeft gheveest en dat er ter voorkoming van besmetting, noodzakelijkheid bestaat
tot ontzetting en verdelging door verbranding van de met de *z. l.* lijdende in
aanraking geweest zijnde goederen, als:
Een veeren bed.
Een veeren hoofdeluik.
Twee veeren kussens.
Twee katoenen dekens.
Twee wollen dekens.
Twee linnen lakens.
Een hemd.
Een broek.
Een onderbroek.
Een broek.
Twee vloermatten.
bedstee.

Stedenreef, Hoopingen, den 9^{ten} Augustus 1894.
A. de Haan

Model C.

VERKLARING VAN WAARDEERING.

De ondergetekende *Jacob Wiers*
te *Stedenreef* door den Burgemeester der
Gemeente *Stedenreef, Hoopingen* bevestigd te worden,
voor de waardeering van enige goederen, aanvang ten huize van
te *Stedenreef, Hoopingen*
heeft gheveest, en welke ter voorkoming van besmetting moeten worden ontzegt
en vernietigd, verklaart hij den, die te waardeeren, als volgt:

- | | |
|---------------------------|---------|
| 1. Een veeren bed. | ƒ 150.- |
| 2. Een veeren hoofdeluik. | .. 15.- |
| 3. Twee veeren kussens. | .. 5.- |
| 4. Twee katoenen dekens. | .. 4.- |
| 5. Twee wollen dekens. | .. 4.- |
| 6. Twee linnen lakens. | .. 2.- |
| 7. Een hemd. | .. 2.00 |
| 8. Een broek. | .. 1.- |
| 9. Een onderbroek. | .. 2.50 |
| 10. Een broek. | .. 4.- |
| 11. Twee vloermatten. | .. 1.50 |
| 12. Bedstee. | .. 1.- |

De Waardeering 61.50

Verklaarde voor de schatting naar zijn beste weten te hebben gheen,
ten zijde waarvan de goederen van den heer is ingeschat en geverd op
den 9^{ten} Augustus 1894

J. Wiers

was binnen de gemeente na enkele van die verbrandingen niemand meer te vinden om ze uit te voeren. De gemeenteraad verzocht om in plaats van deze goederen te verbranden ze te mogen begraven. In 1894, bij een nieuwe cholera-uitbraak tekende de gehele gemeenteraad zelfs een verklaring, dat wanneer de burgemeester geen overheidsvergoeding bij begraven kreeg, zoals bij verbranden het geval was, zij daar zelf de kosten van zou dragen. Het begraven van deze goederen is ook in een aantal gevallen gebeurd. Gelukkig luidde de gespannen verhouding na enige tijd.

In augustus 1894 overleden vier leden van één gezin aan cholera, een ware tragedie. Zelfs de kranten schreven erover. Binnen drie dagen stierven zowel veldwachter Willem Post als zijn vrouw, beiden nog maar 36 jaar, en twee van hun kinderen, een meisje van 6 jaar en een jongen van 14 jaar. Hij was met zijn dochtertje op bezoek geweest in Zeeland. Het kind kwam ziek terug en stierf spoedig, en de vader die bij haar waakte eveneens. De volgende dag werden zijn vrouw en een zoon ziek met dezelfde snelle afloop. Vijf kinderen bleven als wees achter. De jongste was pas zeven maanden

Links: Verklaring dokter De Haan verbranding lijf- en beddengoed.

Rechts: Taxatie van lijf- en beddengoed.

en overleed enkele maanden later bij de grootouders in Kerkwerve (Zeeland).

Nog in september 1908 ging de burgemeester niet met verlof vanwege zijn taken in het voorkomen van de cholera in Bleskensgraaf.

Roodvonk, keelziekten, tbc en tyfus

Deze ziekten maakten periodiek veel slachtoffers. Zo blijkt uit een archiefbriefje dat er in 1873 in Bleskensgraaf dramatisch veel kinderen overleden aan keelziekten, samen met roodvonk wel 26, vrijwel allemaal in de lagereschoolleeftijd. Het totaal aantal sterfgevallen vertoonde dat jaar een grote uitschieter van 64 personen.

Tbc was een ziekte die regelmatig voorkwam. Niet alleen van de longen, maar ook in andere organen door bijvoorbeeld het gebruik van besmette koemelk. Later hamerde men er van medische zijde op koemelk altijd te koken voor het gebruik. Het voorschrift dat consumptiemelk vanaf een melkfabriek altijd gepasteuriseerd moest zijn was daarbij een vooruitgang. De in het begin van de twintigste eeuw in Bleskensgraaf opgerichte afdeling van het Groene Kruis stelde in die tijd draaibare houten huisjes beschikbaar waarin tbc-patiënten konden kuren.

Tyfus was vroeger ook een gevaarlijk ziekte. Het statistisch jaarverslag 1898 over sterfte en gezondheid meldde dat er in Molenaarsgraaf en Brandwijk dat jaar 32 gevallen van tyfus waren. De oorzaak, aldus het verslag, was zeer duidelijk gelegen in een vasthouden aan het gebruik van ongekookt water uit de Graafstroom. Uit een notitie in het archief van Bleskensgraaf blijkt dat er tussen 1899 en 1912 door de huisarts 58 gevallen van tyfus werden genoteerd, waarbij ook enkele van salmonella (paratyfus). Tien van hen overleden aan de ziekte.

Ter illustratie hoe het mijn voorgeslacht eind negentiende eeuw verging. In 1878 overleden op één dag aan tyfus de in 1874 geboren tweelingzusjes van mijn oma, Dirkje Cornelia en Cornelia Dirkje Slingerland. Mijn oma werd een jaar later geboren op 25 mei 1879 en kreeg ook de naam Dirkje Cornelia. Haar broer Cornelis, geboren in 1877 en de beoogde bedrijfsopvolger, overleed op 26-jarige leeftijd in 1904 eveneens aan tyfus. Drie zusjes waren als zuigeling binnen het jaar overleden zodat van de zeven kinderen uit het tweede huwelijk van mijn overgrootmoeder Ariaantje Suiker met Arie Slingerland alleen mijn oma overbleef. Ariaantje Suiker overleed op 27 september 1892 op 56-jarige leeftijd zeer plotseling aan cholera. De

ene dag stond ze nog gezond kaasmakend aan de wringtob en de volgende ochtend overleed ze.

Tot slot

Hoewel er vroeger in sommige gezinnen bittere armoede werd geleden zijn er geen aanwijzingen dat ondervoeding in de negentiende eeuw in Bleskensgraaf een directe oorzaak van overlijden was. Ook niet rond 1845 toen de aardappelziekte in vele landen hongersnood veroorzaakte, met Ierland als het meest bekende voorbeeld.

In Bleskensgraaf, evenals in de omliggende dorpen, mislukte in 1845 de aardappel oogst vrijwel totaal, en de gemeenteraad trok het voor die tijd grote bedrag van 1.000 gulden uit om de voedselnood te lenigen. In 1845 en ook nog in 1846 en begin 1847 werd er flink ingezameld en rondgegaan in de gemeente en van gemeentewege bijgedragen om de voedselnood te lenigen. De winter van 1846-1847 was daarbij ook zeer streng. In het voorjaar 1847 ging de kermis¹ of jaarmarkt van Bleskensgraaf, die van heel oude tijden in de pinksterweek werd gehouden, niet door 'in verband met de tegenwoordige tijdsomstandigheden van duurte en gebrek', zoals de gemeenteraad dat toen omschreef. Dat heeft er mede toe geleid dat het sterftecijfer in die jaren niet hoger was dan in andere jaren.

Lezers die over de genoemde historische voorvallen vragen hebben of nadere details willen weten, kunnen contact opnemen met de auteur.

Noot

1. De kermis van Bleskensgraaf, een onderwerp op zich, werd in 1853 definitief afgeschaft.

Bronnen

- Regionaal Archief Dordrecht (RAD): Diverse archiefstukken waaronder die van de burgerlijke stand van Bleskensgraaf en enkele andere gemeenten.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS): Jaarlijkse Statistiek van de Sterfte, vanaf 1866.
- Willibrord Rutten: *De vreselijkste aller Harpijen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw*. Proefschrift Landbouwuniversiteit Wageningen, 1997.
- *Schoonhovensche Courant* over cholera, onder andere in 1892.